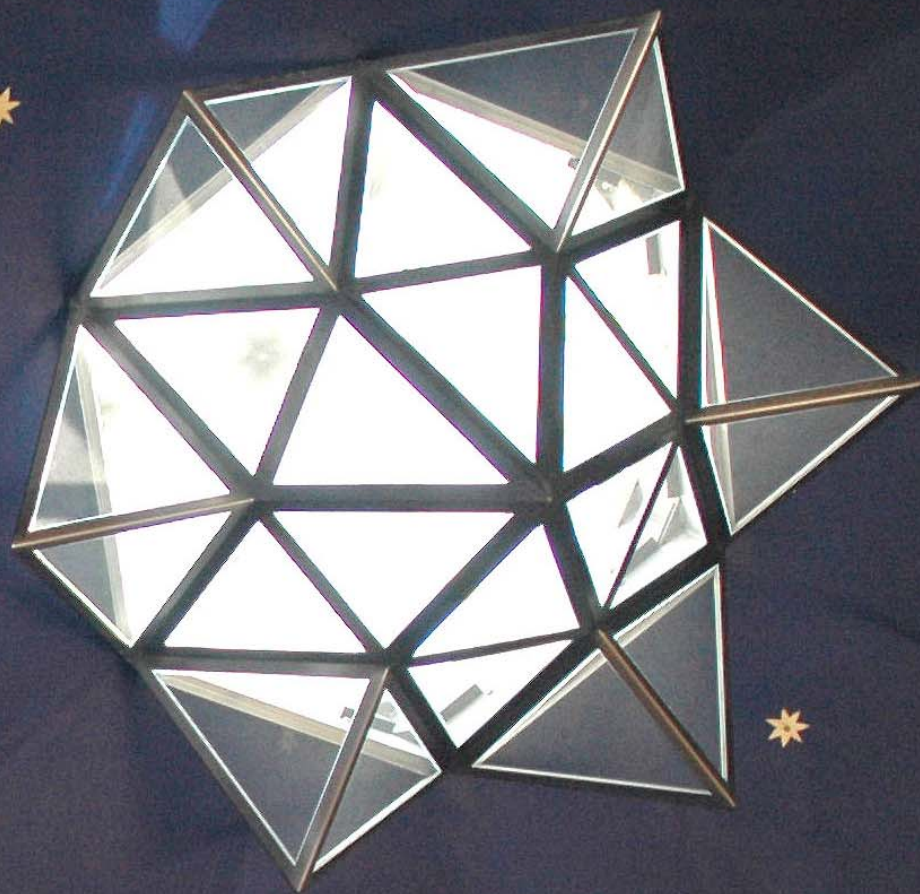

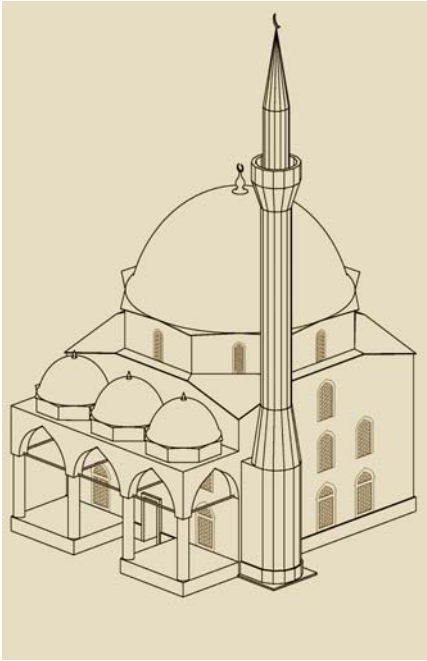

JÁSZKUN ÉPÍTÉS

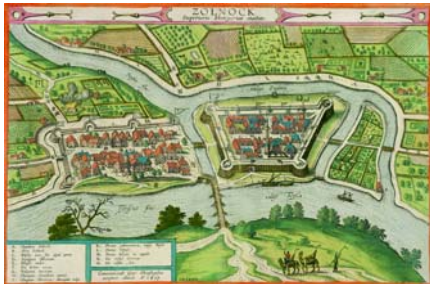
2010/1

Szolnok uralkodói dzsámija

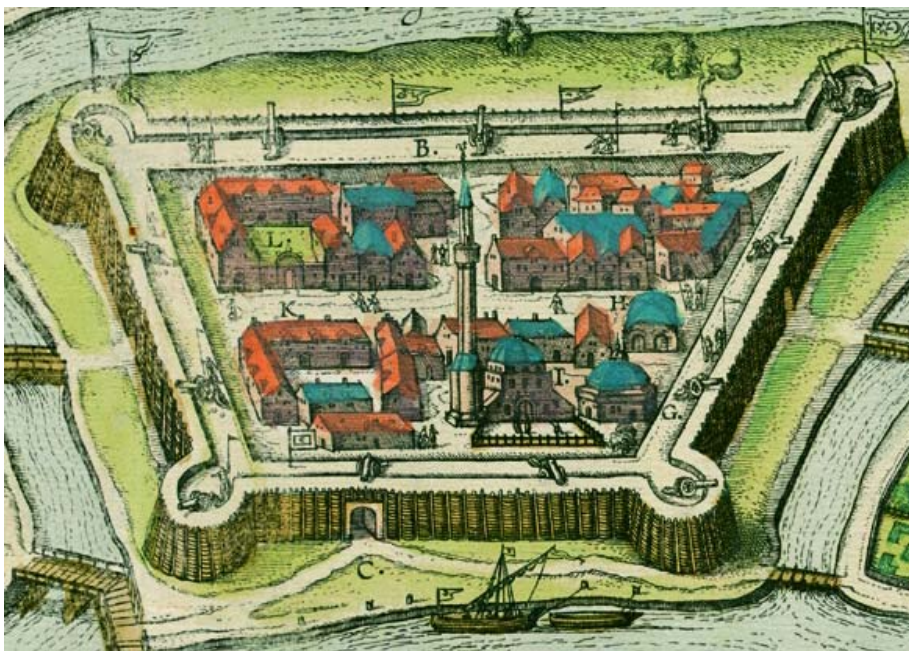
„Az építészet valamit megörökít és megdicsőít.
Ezért nem létezhet építészet ott, ahol nincs mit megdicsőíteni.”
(Ludwig Wittgenstein)

Sokan tudhatják, hogy Szolnok fontos szárazföldi és vízi utak találkozási pontján helyezkedik el, a középkorban és a kora újkorban jelentős központ volt. Közismert, hogy az elmúlt ezer esztendőben egyházi, világi, valamint katonai építkezései számottevőek voltak. A Tisza és a Zagyva találkozásánál egykor erős vár állott, és Magyarország legkorábbi állandó Tisza-hídjai is itt létesültek. Kérdés viszont, hogy Szolnok építészeti alkotásai közül melyik a legkorábbi, melynek teljes rekonstrukciója elvégezhető?

A török kori Szolnok látképe a 16. század utolsó harmadában az 1562-ben vert első tiszai cölöphíddal (Georg Hoefnagel, 1617 – Dr. Vincze Gyula szolnoki ügyvéd magángyűjteményéből)

A kérdés megválaszolásához közel 500 évnyi időutazást kell megtennünk. Szolnok 1552. szeptember 4-ei elfoglalása után a török hódítók az újonnan kialakított szandzsák központjában fokozatosan átépítették a palánkvár szögletbástyáit rondellákká, illetőleg a szögletbástya-rondella kombinációja is megfigyelhető.

Ez a folyamat jól nyomon követhető a három, eredeti alapkoncepcióval rendelkező 16. század végi látképen. A szükséges alapanyagok és a munkaerő biztosításának országlrészét a törökök adó formájában a fejlett kézművesiparral rendelkező Debrecenre hártották. A muszlim lakosság (hivatalnokok, egyházi személyek, iparos réteg, kereskedők) és katonaság – az írott források tanúsága szerint – nemcsak a szűk, kertek nélküli, faszindellyel fedett házakkal telezsúfolt várban lakott, hanem a tágasabb, nyugat és észak felől árokkal, palánkkal védett, szellősebben beépített, szérűskertekkel övezett városban is megtelepedett.

Az 1660-as évek közepén három napot itt töltő *Evliya cselebi* világutazó szerint a várkapuk közül a nyugati volt a hangsúlyosabb, mely elnevezéséből is kitűnik: Nagypu. A hódoltságot 1594-ben felkereső *Asik Mehmed* és az ő munkájából merítő *Behram Dimiski* földrajzíró – aki *Evliya* kortársa volt – úti beszámolójából derült csak ki, hogy ezt másképpen Belgrádnak hívták, „[...] Ez kőkapu, Murtedá pasa építtette; tetejére egy erős hangú órát tétetett [...]”.

A keleti kapunak pedig Egri volt a neve. Ezeken kívül még a vár vízikapujáról, dzsámijáról, börténéről történt említés, valamint a *Bektas pasa* által a városban épített muszlim templomról, fürdőről, továbbá a kikötőről és a Tisza-hídről. A hódoltság korában zajló számos építkezés közül azonban csupán háromnak a helyét ismerjük pontosan a régészeti feltárásoknak köszönhetően. Építési idejük sorrendjében ezek a következők: a várban található uralkodói dzsámi (1550-es évek), az első Tisza-híd (1562), végül pedig a 16. század legvégére keltezhető második Tisza-híd.

A várban felépített, kupolával fedett uralkodói dzsámi helye régóta ismert. Mindhárom ösforrásnak tekinthető szolnoki látképen, továbbá ezek másolatainak kivétel nélkül megtalálható. Ugyanakkor a muszlim templomot a valódi forrásértékkel rendelkező 17-19. századi hadmérnöki felméréseken is rendre feltűntetik mindig ugyanazon a helyen: a déli várfal mellett, a Tiszára nyíló vízikapu közelében.

Ezek közül *Joseph Riemel* 1753-ban és *Buxbaum von Lindenfeld* 1778-ban készített színes kéziratos térképeit kell megemlítenünk precizitásuk miatt. Az előbbin jól kivehető az időközben szentéllyel bővített, keresztény templommá átalakított muszlim imahely négyzet alakú alaprajza, mely környezeténél magasabban helyezkedett el, nyugat felől csak lépcsőkön lehetett megközelíteni. Az utóbbin pedig a dzsámi részletgazdag és pontosan rögzített környezete (vízikapu, várkút stb.) érdemel figyelmet.

A dzsámi maradványai a jelenlegi Várplébánia telkén, illetőleg az attól közvetlenül nyugatra eső közterületen találhatók. Felfedezése Kaposvári Gyula múzeumigazgatónak köszönhető, aki 1951-ben a közterületre eső részen elvégzett tereprendezés alkalmával felfigyelt a muszlim templom előbukkanó, 140 cm széles alapfalaira.

Pontos elhelyezkedését több mint 20 évvel később, az 1973. augusztus-szeptemberében elvégzett hitelesítő ásatáson Csányi Marietta régésszel közösen állapították meg. A dzsámira vonatkozó leírásuk a következő:

„A régészettileg védett területen – a 18. sz. kéziratos térképek felhasználásával –, a vízikapu közelében megtaláltuk a dzsámi falának alapárkait és a mellette levő minaret alapozását.

A szögletes alaprajzú dzsámi egyik oldala 15,9 m, az erre merőleges falakból csak 5,6 m-es szakaszt tártunk fel, mert a szomszéd telken lévő plébánia területére húzódik át. A dzsáminak csupán kiszedett alapárkát tártuk fel, mélysége 1,3-1,5 m, földvastagsága 1,5 m. A dzsámi Ny-i falához tapadóan találtuk meg a minaret négyzet alakú alapzatát; mérete: 3,9x3,9 m.

Az 1,5 m magas alapzat alsó részén egymás mellé helyezett gerendák nyomai találhatók. Fölötte mészből ágyazott faragott kövek, majd kötőrmelék rendezes. Az 1821-es bontáskor ez azért maradt meg, mert szétbontani lehetetlen. [...]”

Az 1973-as feltárás eredményei mindmáig közöletlenek. Ezzel magyarázható, hogy az oszmán-török építészetrel foglalkozó kutatás még csak nem is említi a szolnoki dzsámit. Pedig *Joseph Riemel* térképe alapján ismert, hogy a muszlim imaház mind a magyarországi hódoltságban, mind pedig a Balkánon a legáltalánosabban elterjedt négyzet alaprajzú típus épületekhez tartozik.

Ennek köszönhetően végezhetjük el mi is a – jelentős részben a Várplébánia telkére áthúzódó – teljes alaprajz rekonstrukcióját. Ha sorrendbe állítjuk a magyarországi hódoltságból ismert négyzet alaprajzú imahelyeket, akkor meglepő eredményt kapunk. A legnagyobb a Pécsen ma is álló Gázi Kászim pasa dzsámi (18,4x18,4 m), ezt követi az ettől csupán 2,5 m-rel kisebb szolnoki uralkodói dzsámi és a Buda-Vizivárosban meglátogatható Tojgun pasa imahelye (15,9x15,9 m).

Szolnok a tiszai hajóhíddal a 16. század végén (eredetije a stockholmi Királyi Hadilevéltárban)

Buxbaum von Lindenfeld 1778-as térképe Szolnokról (eredetije a bécsi Hadilevéltárban)

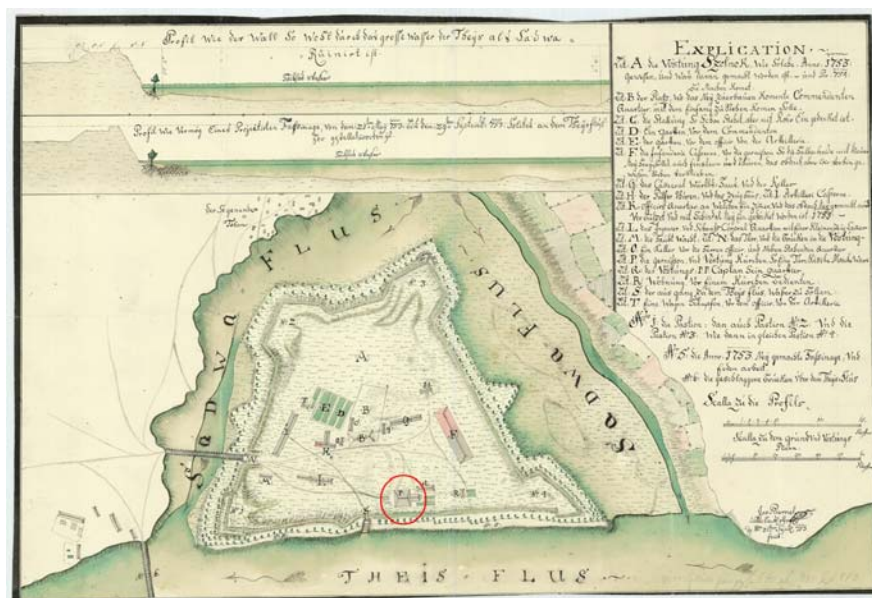
Ezek után jogosan merülhet fel az alábbi kérdés: *miért volt szükség Szolnokon ilyen nagyméretű dzsámira?* Ennek több oka is lehetett, de a legfontosabb minden bizonnyal az, hogy erre komoly igény mutatkozott. Stratégiai jelentőségét felismerve a törökök folyamatosan jelentős számú katonaságot állomásoztattak itt. Emellett a település már 1553-tól az egyik legnagyobb kiterjedésű szandzsák székhelyeként közigazgatási központ lett. Így a főként muszlimok alkotta helyőrség mellett az ugyancsak államvallást követő civil polgári lakosság számaránya is felduzzadt. Az 1562-ben felépített Tisza-híd miatt közlekedési, gazdasági és kereskedelmi tekintetben is felértékelődött Szolnok, mely tovább növelte az ide telepődő mohamedánok lélekszámát. Márpedig az állam igyekezett gondoskodni a muszlim hívekről, ha építkezett, nagy méretekben tette.

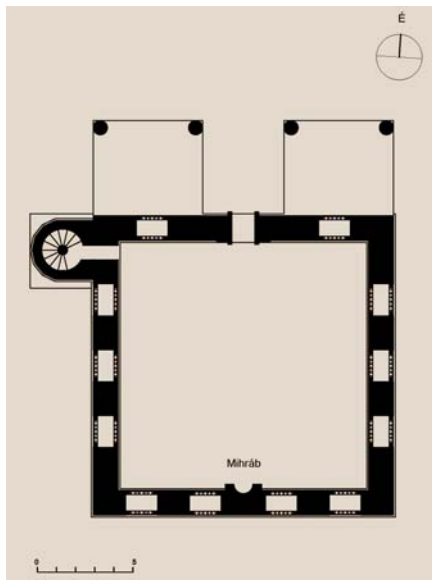
Az egykor a várban állt dzsámít valamikor a 16. század második felében építették, egy közelebből meg nem határozható időpontban. Az uralkodói dzsámik azonban jobbára a foglalás után szoktak létrejönni, ezért joggal feltételezhetjük, hogy ezen imahely alapítása az 1550-es évekre tehető. Létesítésének körülményeit nem ismerjük. *Evlia* szerint az épület faragott kövekből készült. Ezt megerősíti, és a minaret vonatkozásában kiegészíti *Gorové László* történész, aki 1819-1820-ban még alaposan szemügyre vehette az álló épületet, illetőleg a helyszínen is gyűjtött információkat. Ezek az adatok felvetik annak lehetőségét, hogy az építőanyag eredetileg a *Zay Ferenc* várkapitány 1551. április 21-én kelt levelében említett, támpillérekkel tagolt gótikus templomhoz tartozhatott. Amikor átalakították, illetőleg elbontották, köveinek legalább egy részét másodlagosan beépítették a dzsámiba. Feltűnő, hogy a magyarországi hódoltság új építésű muszlim imahelyeitől eltérően, melyeknek imafülkével (*mihráb*) ellátott fala mindig délkelet felé, „a városok anyja”, Mekka irányába néz, a szolnoki nincs tájolva. Ennek oka lehet valamilyen korábbi építmény felhasználása az építkezések során. Valószínűleg a korábban ugyanitt állt gótikus templomot építhették át. Ott, ahol lehetett, a falazatot meghagyták, ahol pedig nem, visszabontották és a középkori templom alapjára húzták fel a dzsámít, illetőleg újonnan alapozták, s erre emeltek falat. Ezen gondolatmenet igazolására csak a régészeti feltárások deríthetnek fényt.

A hódoltság kori Szolnok a 16-17. század fordulóján (Wilhelm Dilich: Ungarische Chronica, Kassel, 1600)

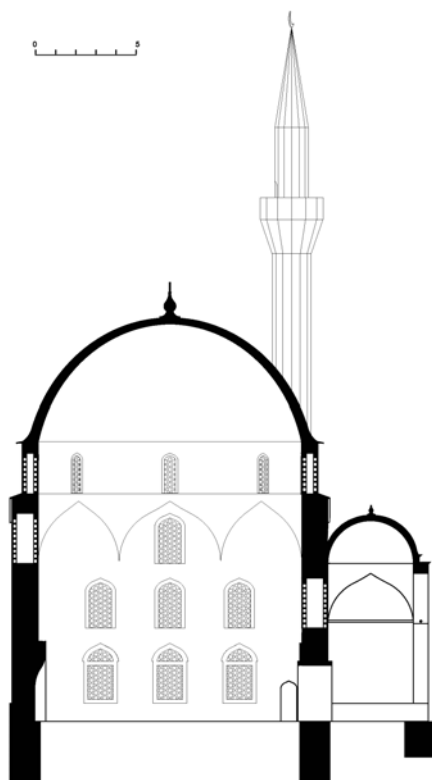
Joseph Riemel hadmérnök 1753-as térképe a szolnoki várról a Tisza-parti várfal metszeteivel, az egykori dzsámival, valamint a Tabán legelső ábrázolásával (eredetije a bécsi Hadilevéltárban)

Rekonstruált alaprajz

Az bizonyos, hogy *Gorové László* a déli falon két egymás melletti, körkeretes, gótikus formájú, befalazott ajtót észlelt.

Az 1973-ban végzett régészeti feltáráson a minaret alapjának alsó részén, másfél méter mélységben egymás mellé helyezett fagerendák nyomait azonosították, fölötte pedig mészből ágyazott faragott köveket, majd kötörmelékkel rétegesen. Az épület nyugati alapárkát – az ásatási dokumentáció alapján – 1,4-1,5 m szélességben, míg az északit és délit 1,55-1,6 m, illetőleg 1,4 m szélességben ásták ki. Mélységük 1,3-1,5 m. A recens talajszint vastagságára vonatkozóan nem találtunk adatot, de a közelben lemélyített talajmechanikai fúrások szerint ehhez legalább másfél métert hozzá kell adni, hogy megkapjuk az alapárkok tényleges mélységét. Így az épület alapja mintegy 3 m mély lehetett. A dzsámi Várplébánia telkére eső részén a jelenlegi tengerszint feletti magasság 89,36 m.

Hosszmetszet

Uralkodói imahelyünk a magyarországi és a balkáni emlékek legáltalánosabban elterjedt alaptípusába tartozik. A néhány rendelkezésre álló adat és a párhuzamok – elsősorban *Kászim pasa* pécsi dzsámija – alapján megkíséreltük rekonstruálni a dzsámi tömbjét. A modell és a látványrajzok egyaránt a Graphisoft Archicad 12. diákverziójával készültek. A szabályos négyzet alaprajzú dzsámi belső terét nyolcszög keresztmetszetű dobon ülő, nyomott ívű félgömbkupola fedte. Ennek borítása ólomból készült, mely *Evlija* szerint művészi látványt nyújtott. Bár az előcsarnokra semmiféle konkrét adatunk nincsen, a dzsámi méretei alapján annak egykori létezését valószínűnek tekintjük. Az imaterem déli falának közepét a falba mélyített *mihráb* foglalta el. Ezzel szemben, az északi falon nyílt a dzsámi egyetlen bejárati kapuja. A belső tér tagolására (karzat), berendezésére (szószék), padozatára, festésére és díszítésére vonatkozóan nincsenek adataink.

Az imaterem belső falain *Gorové László* felfigyelt az akkor már hiányzó kupola tartóelemeinek még látható maradványaira. Párhuzamok alapján valószínűsíthető, hogy a déli falat a földszinten a *mihráb* mindkét oldalán két-két számárhátives ablaknyílás törte át, amelyeket ugyancsak számárhátú ív keretezett. A második szint félköríves záródású négy ablaka a földszintiekkel azonos tengelyben helyezkedett el, míg a harmadik szint egyetlen ablaka a *mihráb* tengelyében állt. A szemben lévő bejárati oldal felől az imaterem belső megvilágítását az ablakok két szintben biztosították: a földszinten a kapu két oldalán egy-egy, míg a második szint három ablaka közül az egyik a kapu, a másik kettő pedig a földszintiek tengelyében.

Az egymással szemben lévő keleti és nyugati homlokzati falakat áttörő ablaknyílások három szintben, 3-3-1 osztásban, szimmetrikusan lettek kialakítva. Az utóbbiak a falak függőleges tengelyében találhatók. A kívül nyolcszög, belül kör keresztmetszetű kupoladobot az oldalfalak tengelyében egy-egy, összesen nyolc ablaknyílás törte át. Az épülettest felső sarkai lecsapottak voltak. A dzsámi minarete a bejáratától jobbra csatlakozott az imaterem nyugati falához, és feltehetően az imateremből lehetett megközelíteni.

Szolnok a 133 éves török uralom alól 1685. október 18-án szabadult fel. Az uralkodói dzsámit az ide települt ferences szerzetesek nem rombolták le, hanem keresztény templommá alakították vissza, amely ebben a minőségben még 135 évig működött. 1687 után bonthatták el előcsarnokát és minaretjét. Bejárati kapuja ugyan a helyén maradt, de az imaterem ablaknyílásainak egy részét befalazták, illetőleg újakat létesítettek; keleti falához szentélyt, sekrestyét, végül pedig egy harangtornyot építettek.

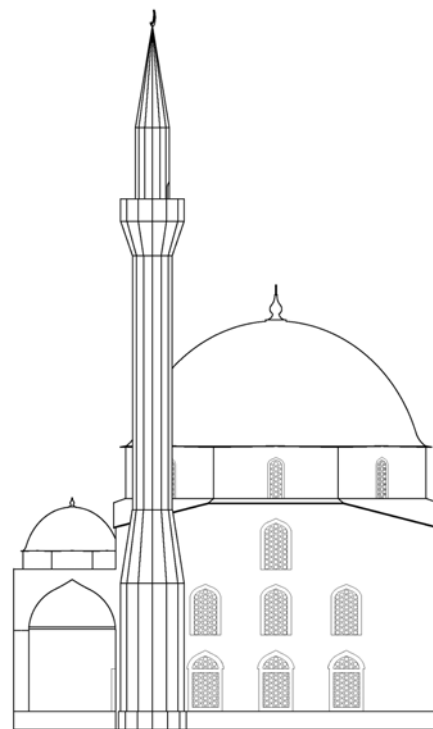
A főépület 1696-ban nyerhette el végleges formáját azzal, hogy a várparancsnok javaslatára leszedték ólomborítású kupoláját és eladták. A befolyt összeg nemcsak az új tető költségeit fedezte, hanem a várban álló kaszányák helyreállítására is futotta. Tetejét ezután deszkával lezárt síkfödém és nyeregterő fedte. A Vártemplom – az időközben mellette felépített ferences rendházzal együtt – 1697-ben leégett, de a következő évben kijavították. Az épület belső felújítását 1700-ban végezték el.

A Vártemplom tetőzete a Rákóczi-szabadságharc idején, 1706-ban tűz martaléka lett, és csak a szabadságharc után építették újjá. Ugyanakkor a 19. század elejére a keresztény Vártemplommá visszaalakított, részben még eredeti gótikus falazattal is rendelkező egykori dzsámi állaga igencsak leromlott. A Tiszára néző déli fala 1811-ben számos helyen megrepedezett, kidőlni készült. Megerősítették, de néhány év múlva

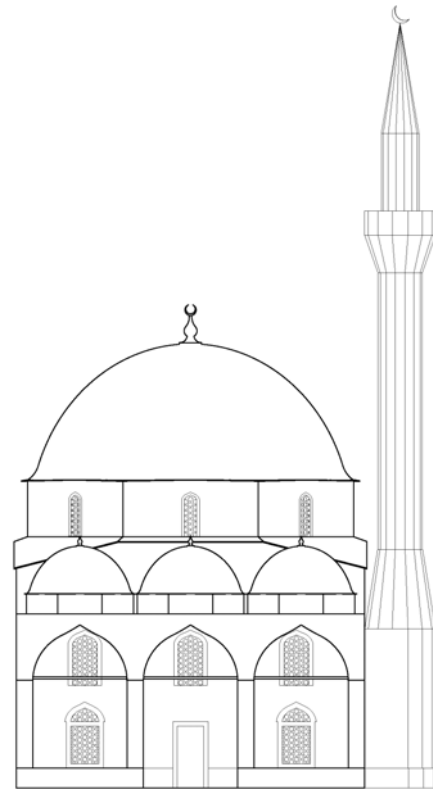
ismét életveszélyessé vált, több alkalommal le kellett zárni, nehogy valaki megsérüljön.

Falai között az utolsó szentmisét 1820. június 25-én tartották. Lebontását a következő év január 22-én fejezték be, mely az 1973-as régészeti ásatás szerint olyan jól sikerült, hogy a falak mellett – a minaretalapozást leszámítva – még alapárkaiból is mindent eltávolítottak. Részben köveinek és tégláinak felhasználásával építették 1822-1824 között a jelenleg is álló Vártemplomot.

Kertész Róbert régész
(Damjanich János Múzeum, Szolnok)
Kómár Mihály IV. éves építészhallgató
(BME)

A nyugati homlokzat a minarettel és az előcsarnok oldalnézetével

A bejárati homlokzat az előcsarnokkal